

Stefan Artymowski

Ordery i odznaczenia polskie jako źródło informacji historycznych

Niepodległość i Pamięć 18/1 (33), 157-173

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stefan Artymowski
Muzeum Niepodległości w Warszawie

Ordery i odznaczenia polskie jako źródło informacji historycznych

Geneza orderu¹

Historia nagrody wręczanej uroczyście za zwycięstwo militarne lub polityczne sięga cywilizacji starożytnych. Już w starożytnym Rzymie zwycięskich wodzów nagradzano wieńcem laurowym (lub inną koroną) i tryumfalnym przejazdem przez miasto. Zasłużonym żołnierzom i dowódcom wręczano bogato zdobioną broń czy plakiety umieszczane na skórzanych napierśnikach. W Egipcie dekorowano żołnierzy złotymi muchami – wisiorami w formie owada, będącymi nagrodą za nieustępliwe „kąsanie” wrogów. Order, jako nagroda i instytucja, ukształtował się znacznie później, gdyż niespełna tysiąc lat temu. W średniowieczu, wraz z ekspansją państw kultury chrześcijańskiej, powstawały liczne zakony rycerskie. Część z nich osiągnęła znaczne wpływy polityczne, militarne i finansowe, łącznie z posiadaniem własnego terytorium (np. Krzyżacy², Zakon Maltański³). Władcy europejscy zazdrościli tym zakonom nie tylko ich bogactw, czy wpływów, ale także i kościelnej dyscypliny. Zaczęli więc tworzyć własne świeckie zakony z hierarchią, na czele której stała kapituła, a zwierzchnikiem był wielki mistrz: najczęściej sam władca. Członkowie tych zakonów winni byli posłuszeństwo królowi

- 1 Dziękuję za konsultacje naukowe Pawłowi Bezakowi, który udzielił mi wiele cennych uwag do niniejszego tekstu.
- 2 Wł. Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. Ten niemiecki zakon rycerski założony w Palestynie w 1190 r. do końca XIII wieku utworzyli własne państwo na terenie Prus. W 1525 r. zakon przekształcił się w świecki księstwo zw. Prusami Książęcymi.
- 3 Wł. Suwerenny Rycerski Zakon Szpitalników św. Jana Jerozolimskiego lub Joannici. Zakon rycerski utworzony ok. 1130 r. z bractwa przy szpitalu św. Jana w Jerozolimie w celu obrony Królestwa Jerozolimskiego. Po 1291 r. osiedli na Cyprze, w 1309 r. na Rodos (zw. Kawalerowie rodyjscy), od 1530 r. na Maltę skąd wywodzi się ich najbardziej znane określenie: kawalerowie maltańscy.

oraz pomoc w zadaniach, do jakich zakon został powołany. Dostawali oni ordery czyli znaki zakonne (ordo, ordinis z łac. stowarzyszenie, zakon), stanowiące początkowo oznakę wyróżniającą ich i mówiącą o przynależności. Z czasem stały się one formą nagrody i wyróżnienia za coraz bardziej dookreślane zasługi. Wraz z upadkiem monarchii – w poszczególnych krajach – ordery zaczęły nadawać władze państwowe, pozbawiając je religijnych i zakonnych rytuałów, jako najważniejsze nagrody lub wyróżnienia. Równorzędnie do orderów powstawały różnego rodzaju odznaczenia. W tym dosyć ogólnikowym określeniu mieszczą się wszelkiego rodzaju wyróżnienia, nadawane przez państwo lub instytucje społeczne, stojące w hierarchii niżej niż ordery. Odznaczenia najczęściej przyjmują kształt krzyży lub medali. Autor jedyne wydane polskiego kodeksu orderowego – Wiesław Bończa-Tomaszewski, przedstawia taką klasyfikację odznaczeń:

Odznaczenie jest to znak o ustanowionej postaci, udzielany za szczególne zasługi lub wyróżnienie się czynami wybitnymi, za zasługi w służbie wojskowej, dworskiej i cywilnej – na polu naukowym, artystycznym, kulturalnym, społecznym, przemysłowym i handlowym, jak również za przejaw aktów odwagi i poświęcenia.

Współcześnie istnieją cztery rodzaje odznaczeń:

- 1) *ordery,*
- 2) *odznaczenia,*
- 3) *medale,*
- 4) *odznaki.*

Wszystkie odznaczenia dzielą się zasadniczo pod względem uprawnienia do ich nadawania, na:

- a) *państwowe,*
- b) *domów panujących,*
- c) *organizacyjne;*

stosownie zaś do swego charakteru, na:

- a) *ogólne,*
- b) *cywilne,*
- c) *wojskowe,*
- d) *damskie,*
- e) *specjalne (wojenne, morskie, lotnicze, za zasługi na polu – rolnictwa, przemysłu, handlu, sztuki, nauki, ratownictwa itp.)⁴.*

Bończa-Tomaszewski, charakteryzuje order jako *instytucję, posiadającą kapitułę. Ordery dzielone są na klasy, przeważnie od jednego do pięciu*⁵. Z czasem część orderów i odznaczeń poddana została podziałowi na klasy. Najwyższa klasa składa się zazwyczaj z krzyża wielkiego, gwiazdy orderowej i wstęgi. Niższe klasy zawieszane były bądź pod szyją – krzyż komandorski – bądź na wstążce na lewej piersi: krzyż oficerski i kawalerski.

Zarys historii Orderów i odznaczeń w Polsce

W Rzeczypospolitej ordery – jako odznaczenia państwowe, a więc panującego władcy – pojawiły się stosunkowo późno. Genezy tej sytuacji badacze zgodnie doszukują się w ustroju Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁶. Powszechnie głoszona równość i wolność szlachecka wykluczała nie tylko wyróżnianie jedynie części szlachty, lecz także dawała pretekst do blokowania powstania orderu jako narzędzia frakcji królewskiej⁷.

W Rzeczypospolitej Obojga Narodów istniały trzy ordery: Orła Białego, ustanowiony przez Augusta II prawdopodobnie ok. roku 1705; Świętego Stanisława, ustanowiony przez Stanisława Augusta w 1765 r. oraz *Virtuti Militari* (dalej VM), ustanowiony przez tego samego króla w roku 1792. Każdy z nich miał spełniać inną, ważną – w opinii władcy – rolę. Order Orła Białego, ustanowiony początkowo jako nagroda dla stronników Augusta II, szybko zyskał uznanie jako wyróżnienie dla najbardziej zasłużonych osób, zarówno w kraju, jak i za granicą. Order Świętego Stanisława w założeniu miał przyczynić się do rozwoju myśli oświeceniowej, poprzez nagradzanie osób zasłużonych, a jednocześnie miał zachęcać innych do ich naśladowania. Order *Virtuti Militari* jest pierwszym polskim odznaczeniem wojskowym. Ustanowiony został po bitwie pod Zieleńcami w celu uhonorowania zasłużonych w niej żołnierzy i oficerów. Faktycznym jego inicjatorem był ks. Józef Poniatowski.

Pierwsze dwa ordery – Orła Białego i Św. Stanisława – trwale zostały włączone do systemu orderów zaborcy rosyjskiego⁸. Odradzające się władze

5 W. Bończa-Tomaszewski, op. cit., s. 17.

6 Por. W. Bigoszevska, *Polskie ordery i odznaczenia*, Warszawa 1989, s. 5.

7 Pierwszą próbę utworzenia orderu w Rzeczypospolitej podjęto po objęciu tronu przez Władysława IV. Planowane zgromadzenie Orderu Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny miało przysporzyć królowi zwolenników wśród przede wszystkim katolików do walki z „pogańską” Turcją. W wyniku sprzeciwu części magnatów i szlachty król został zmuszony do pisemnego zapewnienia w 1638 r., iż nie ustanowi orderu bez zgody sejmu.

8 Order *Virtuti Militari* został zlikwidowany po powstaniu listopadowym przez cara-króla Polski Mikołaja I. W jego miejsce ustanowiono Polski Znak Honorowy będący prawie dosłowną kopią krzyża Orderu *Virtuti Militari*.

państwowe w 1918 roku przywróciły dwa ordery: Orła Białego⁹ i *Virtuti Militari*¹⁰. Restytuowano je: *ponieważ właśnie te dwa ordery uzyskały, mimo upływu wielu lat, najwyższą rangę w świadomości społeczeństwa polskiego*¹¹. O ile order wojskowy *Virtuti Militari* nie był przedmiotem większych sporów, o tyle cywilne ordery – także nadawane przez carów – wywołały żywą dyskusję. Polska Partia Socjalistyczna domagała się zniesienia orderów. Pojawiały się głosy o hańbiącej tradycji nadawania orderów za ostatnich królów elekcyjnych¹². Ostatecznie w czasie II RP ustanowiono 3 ordery i 14 odznaczeń państwowych. Kontynuowano nadawanie orderów Orła Białego i *Virtuti Militari*, a w miejsce Orderu św. Stanisława ustanowiono Order Odrodzenia Polski (*Polonia Restituta*)¹³. Podobnie, jak to bywa z przywracaniem (lub tworzeniem) znaków państwowych – godła, flagi, herbu itp. – tak i w przypadku odznaczeń, ich ikonografia, a konkretnie dopasowanie jej do bieżącego ustroju państwa, nie pozostawała bez znaczenia. Polska, nie będąca już monarchią, nie mogła kontynuować nazewnictwa i symboliki ostatnich królów elekcyjnych Polski, ani tym bardziej władców rosyjskich. Wszystkie ówczesne ordery – poza Orderem Orła Białego – dzieliły się na pięć klas. Zachowały one zasadniczo wygląd z czasów Stanisława Augusta, a zmieniono jedynie napisy. W orderze Orła Białego zamieniono napis na rewersie z „Pro Fide, Rege et Lege” na „Za Ojczyznę i Naród”. W *Virtuti Militari* zmieniono napis na rewersie z inicjałów Stanisława Augusta „SARP” na „Honor i Ojczyzna”, pozostawiając jednak datę 1792: rok bitwy pod Zieleńcami. Order św. Stanisława, choć nie został przywrócony, znalazł swoją kontynuację w Orderze *Polonia Restituta*, który do złudzenia przypomina swojego poprzednika pozbawionego symboliki religijnej (wizerunku św. Stanisława i czterech orłów symbolizujących wg legendy połączenie się ziem królestwa polskiego) oraz królewskiej (inicjałów „SAR” i dewizy orderu „Praemiando incitat”). Kolorystyka wstęgi pozostała ta sama (czerwona z dwoma – wcześniej, w przypadku Orderu św. Stanisława, czterema, wraz z wąską krawędzią – białymi paskami po bokach), a krzyż maltański zmienił barwę z czerwonej na białą. Rewers pozostał niezmienny: złoty.

9 Ustanowiony przez Sejm RP 4.02.1921 r. jako najwyższy w hierarchii order Polski.

10 Ustanowiony przez Sejm RP 1.08.1919 r. Jego pełna nazwa brzmiała Order Wojskowy *Virtuti Militari*.

11 W. Bigoszevska, op. cit., s. 43.

12 O dylematach towarzyszącym ustanawianiu orderów zob.: Z. Puchalski, *Dzieje polskich znaków zaszczytnych*, Warszawa 2000, s. 105-106; W. Bigoszevska, op. cit., s. 43; Z. Puchalski, I. J. Wojciechowski, *Ordery i odznaczenia polskie i ich kawalerowie*, Warszawa 1987, s. 61.

13 Ustanowiony przez Sejm RP 4.02.1921 r. Osobnym aktem dodano V klasę – Krzyż Srebrny – 22.04.1922 r.

Odznaczenia

Krzyż Walecznych (dalej KW) – powołany 11 sierpnia 1920 roku – był odpowiedzią władz wojskowych i państwowych na nagłą potrzebę ustanowienia odznaczenia za dzielność na polu walki, szerzej dostępnego niż order *Virtuti Militari*¹⁴. Ustanowienie tego krzyża było zgodne nie tylko z wewnętrznymi potrzebami Polski na tego typu odznaczenie, ale i z ogólną europejską tendencją. We Francji ustanowiono Krzyż Wojenny (w 1915 r.), szerzej dostępny niż Legia Honorowa, w Wielkiej Brytanii Krzyż Wojskowy (w 1914 r.), w Austro-Węgrzech, Rosji i Prusach rozpowszechniono nadawanie dotychczas istniejących już odznaczeń, co spowodowało jednak deprecjację ich znaczenia. Wzorując się na tych zmianach w systemie odznaczeń, niektóre państwa wręcz kopiowały zagraniczne modele tworząc na ich wzór własne – Belgia Krzyż Wojenny, a Czechosłowacja Krzyż Walecznych¹⁵.

Żołnierze polscy walczący w różnych armiach, a często przeciwko sobie, dysponowali odmiennymi odznaczeniami. Tworzyli oni nieoficjalne, własne odznaki: wstążki biało-amarantowe w wojskach gen. Józefa Halera we Francji; amarantowe w Korpusach Polskich w Rosji; gen. Stanisław Listowski i gen. Stanisław Szeptycki w Polsce odznaczeni podległych sobie żołnierzy i oficerów własnymi „odznaczeniami”, a dowódca 12 DP płk Januszajtis sam ustanowił w swej dywizji odznaczenie, składające się z amarantowej wstążki z dwoma białymi paskami umieszczonymi po bokach (wzorowana na odznaczeniu Halerowskim).

Dowództwo polskie z Naczelnym Wodzem – naciskane przez podwładnych – dostrzegając pilną potrzebę ustanowienia nowego odznaczenia w krytycznym momencie walk (sierpień 1920 r.) ustanowiło Krzyż Walecznych (Il. 1). Ustanowiony przez Radę Obrony Państwa KW dostępny był dla wszystkich żołnierzy, niezależnie od stopnia, *za czyny męstwa i odwagi*¹⁶. Nadawał go Wódz Naczelny, z możliwością przekazania tych uprawnień niższymi rangą dowódcom do dowódcy pułku łącznie¹⁷. Nadawano go za udział w walkach w powstaniu styczniowym, powstaniu wielkopolskim, za działalność w Polskiej Organizacji Wojskowej, za walki pod sztandarami

14 O Krzyżu Walecznych zob. szczegółowo w: G. Krogulec, *Krzyż Walecznych, świadek zwycięstwa i klęski*, Warszawa 198.

15 Więcej o zmianach w europejskim systemie odznaczeń zobacz w: G. Krogulec, op. cit., s. 15-21.

16 G. Krogulec, op. cit. s. 26.

17 Podczas prac nad rozporządzeniem ustanawiającym Krzyż Walecznych wielokrotnie zmieniano najniższy szczebel dowodzenia umożliwiający nadawanie odznaczenia. Ostatecznie 11 sierpnia 1920 r. Rada Obrony Państwa zdecydowała, że najniższym możliwym szczeblem nadania odznaczenia będzie dowódca pułku. Dz. U. RP 1920, nr 87; G. Krogulec, op. cit., s. 23-27.

Legionów Polskich, wojsk polskich we Francji i Rosji oraz oczywiście za walki z bolszewikami w latach 1918-1921. Koszt krzyża pokrywało państwo, a otrzymanie go wiązało się z prawem awansu, prawem wyborczym do Senatu (jak odznaczonym orderami Orła Białego, Polonia Restituta, Virtuti Militari, czy Krzyżem Niepodległości) i pierwszeństwem w zatrudnieniu

w służbie państwowej. Nadano 60 tys. KW 50 tys. osób. Wielu żołnierzy otrzymało ten krzyż wielokrotnie. Prym wśród odznaczonych wiodły jednak jednostki wywodzące się z Legionów Polskich i te walczące na wschodzie. Np. żołnierze 3 pp Legionów mieli 4387 nadań KW¹⁸.

Miniatura Krzyża Walecznych.
Prawdopodobnie okres międzywojenny.

Krzyż Niepodległości (dalej KN) został ustanowiony przez Prezydenta RP Ignacego Mościckiego 29 października 1930 r. Miano nim nagradzać osoby, które przyczyniły się do uzyskania przez Polskę niepodległości przed, w trakcie i po pierwszej wojnie światowej. W skład zasług

uprawniających do otrzymania Krzyża nie wchodziły walki z bolszewikami na terenie Polski (jako że uznano, iż tych wystarczająco już odznaczono: ok. 70% dotychczasowych odznaczeń), lecz można go było otrzymać (od 1938 r.) za zasługi w odzyskaniu Śląska Cieszyńskiego. Uczestnikom walk zbrojnych o niepodległość kraju nadawano Krzyż Niepodległości z mieczami, zaś niższe dokonania nagradzano Krzyżem bez mieczy, podobnie medalem. Z powodów prawnych, tak by mogli otrzymywać go posłowie i senatorowie¹⁹, przemianowano wkrótce KN na odznaczenie wojskowe. W pierwszej kolejności odznaczono wszystkich żyjących jeszcze uczestników powstania styczniowego. Jako, że osoby odznaczone musiały wykazywać się nienaganną postawą moralną i opinią, selekcja nie do

18 Więcej o tym w: Z. Puchalski, op. cit., s. 162-163.

19 Posłowie i Senatorowie w czasie trwania ich kadencji nie mogli otrzymywać odznaczeń z wyjątkiem wojskowych. To samo dotyczyło członków bojówek PPS z lat 1905-1907.

końca oparta była na jasnych kryteriach. Te niejasności wykorzystywano do odmowy nadawania KN osobom „politycznie niepoprawnym”, i tak cofnięto np. KN nadany gen. Józefowi Hallerowi. Koszty odznak pokrywali odznaczeni, z wyjątkiem najbiedniejszych, a otrzymanie KN wiązało się z licznymi przywilejami (między innymi: prawo wyborcze do Senatu, zniżki kolejowej do 80%, prawo do bezpłatnego leczenia i zaopatrzenia na koszt państwa). Nadano w sumie ponad 80 tys.²⁰ KN, z czego pośmiertnie ok. 10%.

Krzyż Zasługi (dalej KZ), ustanowiony 23 czerwca 1923 roku, nagradzać miał osoby i czyny przynoszące zasługi państwu Polskiemu, a nie będące w zakresie obowiązków tych osób. Krzyż, w zależności od stopnia zasługi, dzielił się na: złoty, srebrny i brązowy. Wręczano go zazwyczaj w rocznicę odzyskania niepodległości. Miał on wypełnić lukę w odznaczeniach, będących dotychczas niedostępnymi dla szerszego grona ludzi zasłużonych dla Ojczyzny. Ordery, nadawane w ograniczonej ilości oraz odznaczenia wojskowe, nie były w stanie nagradzać wielu „bardziej szarych” współtwórców Polski. Każdy stopień odznaczenia mógł być nadawany czterokrotnie, a odznaczony zwracał koszt odznaki do skarbu państwa. Złoty Krzyż Zasługi nadawał Prezydent RP, a srebrny i brązowy premier. Otrzymanie Złotego i Srebrnego KZ powiązane było z zajmowanym stanowiskiem w administracji lub służbie mundurowej. Jedynie Brązowy Krzyż dostępny był bez ograniczeń i dla wszystkich, bez względu na zajmowane stanowisko. Tak więc, idea nagradzania wszystkich za zasługi mniejsze niż kwalifikujące się do orderów, nie została do końca urzeczywistniona. Krzyżem zasługi nagradzano przede wszystkim mundurowych: za ratowanie życia, ale i za tłumienie strajków, czy demonstracji. Roczne nadawanie Krzyży było ograniczone limitem 350 w każdej kategorii, a odstępowano od tych norm w wyjątkowych sytuacjach. Limit ten obowiązywał do 1936 r., gdy nastąpiła liberalizacja kryteriów nadawania Krzyża i odstąpiono od powiązania wyróżnienia z faktem zajmowania konkretnego stanowiska. Inicjatorem takiego rozwiązania był premier Felicjan Sławoj Składkowski, pragnący zdemokratyzować odznaczenia. Nadano wówczas Krzyż wielu chłopom i robotnikom. Odznaczenie, które miało być pierwotnie dostępne dla wszystkich, w rzeczywistości uniemożliwiało nadanie go w stopniach Złoty i Srebrny do 1936 roku, osobom wyjątkowo zasłużonym, jeżeli nie

20 Puchalski podaje 82 652 nadań – op. cit., s. 158, Bigoszewska 88 809 nadań – op. cit., s. 63, Puchalski i Wojciechowski również 88 809 – op. cit., s. 87.

zajmowały eksponowanych stanowisk. W sumie nadano ponad 150 tys. Krzyży Zasługi, z czego najwięcej w roku 1938²¹.

W okresie II Rzeczypospolitej tworzone polski system odznaczeń. Nie ustrzegł się on błędów i wpływów politycznych, pozostając jednak częścią europejskiej ewolucji w kwestii odznaczeń. Ordery i odznaczenia państwowe stały się zatem bardziej dostępne, a kryteria nagradzanych zasług jaśniejsze. Do wszystkich odznaczeń dołączane były dyplomy, a większość z nich powiązana była z ulgami oraz środkami pomocy dla osób odznaczonych. Część odznaczeń, jak Krzyż Zasługi Wojsk Litwy Środkowej (dla wojsk gen. Lucjana Żeligowskiego), Krzyż na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi (dla uczestników powstania na Górnym Śląsku w 1921), czy Medal Pamiątkowy Za Wojnę 1918-1921 (dla uczestników walk z lat 1918-1921, którzy służyli 3 miesiące w polu lub 6 miesięcy w wojsku w tym czasie), była przeznaczona dla konkretnej grupy ludzi, mając zbiorowo podkreślać ich udział w danym wydarzeniu. Można dojść do wniosku, iż władze państwowe starały się odznaczyć każdą grupę zasłużonych w odzyskaniu niepodległości, modyfikując już istniejące lub tworząc nowe odznaczenia.

II wojna światowa

W czasie II wojny światowej nadawano wiele odznaczeń wojskowych, zaś cywilne, niejako z charakteru zasług czasu wojny, zeszyły na dalszy plan. Władze na obczyźnie nadawały ordery Orła Białego, Polonia Restituta, Virtuti Militari, Krzyż Walecznych i Krzyż Zasługi. Ten ostatni został zmodyfikowany na potrzeby wojny, tworząc Krzyż Zasługi z Mieczami (zob. il. 2). Po zakończeniu wojny ustanowiono nowe odznaczenia nagradzające za udział w walkach w latach 1939-1945. Były to: Medal Wojska Za Wojnę 1939-1945; Medal Lotniczy Za Wojnę 1939-1945; Medal Morski Polskiej Marynarki Wojennej i Medal Morski Polskiej Marynarki Handlowej. Władze na uchodźstwie włączyły nowe odznaczenia do hierarchii odznaczeń istniejącej już w II Rzeczypospolitej, uznając (nawet jeżeli nie były nadawane) wszystkie przedwojenne ordery i odznaczenia. Dla odróżnienia odznaczeń nadawanych od 1939 roku od tych uzyskanych w latach wcześniejszych, odwrócono barwy wstążek nowo

nadawanych Krzyży Walecznych²². Oddziały polskie walczące w kampanii francuskiej w 1940 r., które zostały internowane w Szwajcarii, zmodyfikowały KW. Generał Bronisław Prugar-Ketling zamówił dla odznaczenia zasłużonych żołnierzy 600 Krzyży Walecznych o zmniejszonych rozmiarach i z datą kampanii 1940 r.

W czasie II wojny światowej nadano 3879 orderów *Virtuti Militari*, z czego 640 żołnierzom Armii Krajowej. Ordery *Virtuti Militari* nadawał Naczelny Wódz (uprawniony do tego w czasie wojny), a w okresie niewoli gen. Bora-Komorowskiego – prezydent. Ogółem nadano ok. 6 000 orderów VM²³. Władze na wychodźstwie nikomu nie nadały najwyższej klasy VM: Krzyża Wielkiego z Wstęgą. Generał Anders, p.o. Naczelnego Wodza, a od lutego 1946 r. Kanclerz Kapituły VM był nie tylko jedną z osób, które miały największy wpływ na to komu nadawano order, ale również jedną z osób z największą ilością nadań tego orderu. Otrzymał Krzyż Srebrny VM V kl. za wojnę 1918-1921, a za II wojnę światową: II, III, IV. Także jako dowódca PSZ na Środkowym Wschodzie (II Korpus) nadawał z upoważnienia Naczelnego Wodza Krzyż Walecznych oraz wręczał inne odznaczenia. I tak, rozkazem personalnym nr 169 z 8 maja 1946 r. wręczył Srebrny Krzyż *Virtuti Militari* V kl. 95 osobom, Krzyż Walecznych 98 osobom, Krzyże Zasługi z Mieczami różnych klas 18 osobom, a na mocy uprawnień od Prezydenta RP nadał Krzyż Walecznych plut. St. Matusiakowi²⁴. Odznaczenia te łączyły się z przyznawaniem awansów.

Miniatura srebrnego Krzyża Zasługi z Mieczami. Lata 1942-1945.

22 Działania takie podejmowały także i inne kraje, zob. G. Krogulec, op. cit. s. 58. Po wybuchu II wś planowano liczne zmiany w KW, w lutym 1940 r. przyjęto korekty statutu m.in. zmieniający porządek barw wstążki, w październiku 1942 r. ustanowiono odmianę KW z mieczami przyznawanego za czyny odwagi bez osobistego udziału, a od stycznia 1944 r. prowadzono prace nad odmianą KW dla Marynarki Wojennej – Krzyż Morski – oraz dla Lotnictwa Krzyż Lotniczy. Ibidem. s. 60-68.

23 Z. Puchalski podaje 6160, op. cit., s. 208, a W. Bigoszevska 5573, op. cit., s. 78.

24 Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, IPN BU 850/184, k. 60-67. Rozkaz Personalny nr 169. Dowództwo 2 Korpusu Oddział Personalny, z 8.05.1946 r. podpisane Dowódca 2 Korp. Anders gen. dyw.

Władze na obczyźnie nadawały ordery i odznaczenia przez cały okres PRL, co stanowiło znaczącą symbolikę istnienia tychże władz. Często był to jedyny dostępny sposób nagradzania zasług. Każdy Prezydent RP na Uchodźstwie był najwyższym zwierzchnikiem Orderu Orła Białego, co podkreślane było w oficjalnych wizerunkach. Ostatni Prezydent na Uchodźstwie przekazał swe insygnia władzy, w tym między innymi Order Orła Białego i Krzyż Wielki Orderu Odrodzenia Polski na Wstędze, Prezydentowi Lechowi Wałęsie na Zamku Królewskim w Warszawie w grudniu 1990 r.

Polska Rzeczpospolita Ludowa

Dekrety PKWN z 22 i 23 grudnia 1944 r. wymieniły obowiązujące ordery i odznaczenia. Były to Ordery: Orła Białego, Virtuti Militari i Polonia Restituta. Z odznaczeń przyjęto Krzyż Walecznych i Krzyż Zasługi. Do hierarchii odznaczeń włączone zostały także już te istniejące: Krzyż Grunwaldu (dalej KG) – pierwotnie odznaczenie Gwardii Ludowej (dalej GL) – oraz Medal Zasłużonym na Polu Chwały. Te dwa ostatnie były w rzeczywistości pierwszymi odznaczeniami jakie ustanowili komuniści.

Już w maju 1943 r. w Dowództwie Głównym Gwardii Ludowej powstała idea utworzenia nowego odznaczenia za walki z okupantem na wszystkich frontach. Odznaczenie to – nie mogąc nawiązywać do przedwojennych wzorców, jako że te były ciągle nadawane przez rząd emigracyjny – musiało być z gruntu nowe i wyrażające nową myśl społeczno-polityczną. Szef Sztabu Głównego GL Franciszek Józwiak wystąpił z propozycją, która została zaakceptowana i poparta przez KC PPR. Ustalono, iż odznaczenie to otrzyma nazwę: Krzyż Grunwaldu. Z powodów technicznych nie było możliwe wykonanie krzyży w konspiracyjnych warunkach. Nadawano więc baretki – wstążki – w kolorze czerwonym i z białym paskiem wzdłuż. KG podzielono na trzy klasy, o różnych szerokościach baretek. 20 lutego 1944 r. Krajowa Rada Narodowa zatwierdziła go jako odznaczenie wojskowe, a dekret PKWN z dnia 22 grudnia 1944 r. ostatecznie określił Krzyż Grunwaldu jako Order. Osobom wyróżnionym nadano takie same prawa jak przy otrzymaniu Virtuti Militari plus prawo do awansu o jeden stopień w hierarchii wojskowej. Jego statut ogłoszono wraz z regulaminem Gwardii Ludowej w listopadzie 1943 r. Zakładał on, iż KG otrzymuje się za:

- a) klasa III nadawana za osobiste czyny bohaterskie na polu walki lub w pracy podziemnej,
- b) klasa II nadawana za wybitne wyróżnienie się podczas boju, za ofiarną pracę nad organizowaniem sił zbrojnych oraz odznaczonym Krzyżem Grunwaldu klasy III za osobiste czyny bohaterskie,
- c) klasa I nadawana za wybitne zasługi w organizowaniu sił zbrojnych, za chwalebne przeprowadzenie większych operacji wojskowych oraz odznaczonym Krzyżem Grunwaldu II klasy za wielokrotne osobiste czyny bohaterskie²⁵. Order KG I kl. otrzymali m.in. gen. Sikorski (pośmiertnie), gen. Dwight Eisenhower oraz przywódcy wojskowi i polityczni PRL i ZSRR.

Medal Zasłużonym na Polu Chwały ustanowiony został przez gen. Zygmunta Berlinga, dowódcę I Korpusu Wojska Polskiego w ZSRR, po bitwie pod Lenino. Dzielił się na trzy klasy: złotą, srebrną i brązową. Po raz pierwszy nadano go żołnierzom 1 DP im. T. Kościuszki 11 listopada 1943 r. Przyznano wówczas 193 medale. Medal miał być nadawany w celu upamiętnienia zwycięstwa nad Niemcami, za odwagę i męstwo na polu boju²⁶. Na uwagę zasługuje wizerunek samego odznaczenia. Był to medal, który w pierwszej wersji z 1943 r., na awersie miał krzyż *Virtuti Militari* z orłem w koronie na tle dwóch flag: polskiej i radzieckiej. Na rewersie, w wieńcu laurowym widniał napis ZASŁUŻONYM NA POLU CHWAŁY 12-13 X 1943 LENINO. Od roku 1945 na awersie był sam wizerunek Orderu *Virtuti Militari* z orłem bez korony, a na rewersie inny napis: ZASŁUŻONYM NA POLU CHWAŁY 1944. Wstążka miała barwę odwróconych kolorów z *Virtuti Militari*: czarna z dwoma granatowymi paskami po bokach. Medal ten ewidentnie nawiązywał do *Virtuti Militari*, zachowując w swej początkowej formie orła w koronie²⁷.

Choć formalnie nie zlikwidowano Orderu Orła Białego, a został on wymieniony przez PKWN w 1944 r., nie nadawano go w Polsce w czasach komunistycznych. Niemniej Krzysztof Filipow, autor monografii *Order Orła Białego*, powołując się na własne archiwum podaje, że zastanawiano

25 A. Mazur, *Order Krzyża Grunwaldu*, Warszawa 2005, s. 21.

26 Z. Puchalski podaje, iż nadawano go dla upamiętnienia naszego pierwszego zwycięstwa nad Niemcami i ku czci poległych bohaterów, op. cit., s. 261; W. Bigoszevska podaje zaś: medal jako odznaczenie wojenne miał być nadawany za odwagę i męstwo w boju, op. cit., s. 115.

27 Należy zaznaczyć, że odznaczenia nadane w 1943 r. po bitwie pod Lenino, na mocy rozkazu nr 3 z 11.11.1943 r. dcy I Korpusu WP gen. Zygmunta Berlinga, zachowywały elementy symboliki II RP, a więc orła w koronie. Miało to miejsce także w przypadku wręczonych wówczas Krzyży Srebrnych (V klasa) *Virtuti Militari* oraz Krzyży Walecznych.

Krzyż Oficerski Orderu Polonia Restituta, wersja po 1944.

się nad nadaniem tego orderu Józefowi Stalinowi²⁸. W odróżnieniu od władz polskich na uchodźstwie, Prezydium KRN do końca roku 1945 nadało 7 Orderów *Virtuti Militari* I klasy, a do 1983 r. nadano ich 17. Otrzymali je między innymi: Karol Świerczewski, Konstanty Rokossowski (jako marszałek ZSRR), Michał Rola-Żymierski (jako marszałek Polski), Leonid Breżniew (jako marszałek ZSRR), Iwan Koniew (jako marszałek ZSRR), Bernard Montgomery (jako marszałek Wielkiej Brytanii), Ludwik Svoboda (jako generał Czechosłowackiej Armii Ludowej), Josip Tito (jako marszałek Jugosławii) i Georgij Żukow (jako marszałek ZSRR).

We wszystkich odznaczeniach, które przejęto po II Rzeczypospolitej, od roku 1944 orły pozbawiono korony, berła i jabłka, a litery RP zamieniono na PRL (od 1952). Zachowano uprzednio nadany podział na klasy. W Orderze Odrodzenia Polski zmieniono datę z 1918 na 1944, a w gwieżdzie zamiast liter „RP” umieszczono „PRL”. W *Virtuti Militari*, z wyjątkiem wizerunku orła, nie dokonano większych zmian. W I i II klasie Order był

wieńczony tarczą w miejscu dawnej korony, otoczoną wieńcem laurowym z literami „PRL”, które zastąpiły skrót „RP”. W Krzyżu Walecznych zmieniono datę, tj. rok 1920 zamieniono na 1944. Podobnie, Krzyż Zasługi poddany został wymianie liter – z „RP” na „PRL” (po 1952). Nowymi Orderami, włączonymi do hierarchii w czasach komunistycznych były: Order Budowniczych Polski Ludowej, Order Sztandaru Pracy oraz Order Zasługi Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

Najważniejszym odznaczeniem państwowym od dnia 2 lipca 1949 r. był Order Budowniczych Polski Ludowej. Nagradzać miał wybitne zasługi poniesione na rzecz budowy Polski Ludowej w różnych dziedzinach; od przemysłu po sztukę. Nadany mógł być tylko raz, a otrzymać go mogły instytucje, przedsiębiorstwa i jednostki terytorialne. Wykonany był ze złota (od 1952 zmniejszono wagę złota z 135 g do 87 g.). Otrzymali go między innymi: Karol Świerczewski, Zygmunt Berling, Bolesław Bierut, Władysław Gomułka, Jarosław Iwaszkiewicz, Henryk Jabłoński, Tadeusz Kotarbiński, Konstanty Rokossowski, Marian Spychalski, Stanisław Lorentz, Aleksander Zawadzki i Michał Rola-Żymierski. Do roku 1989 nadano

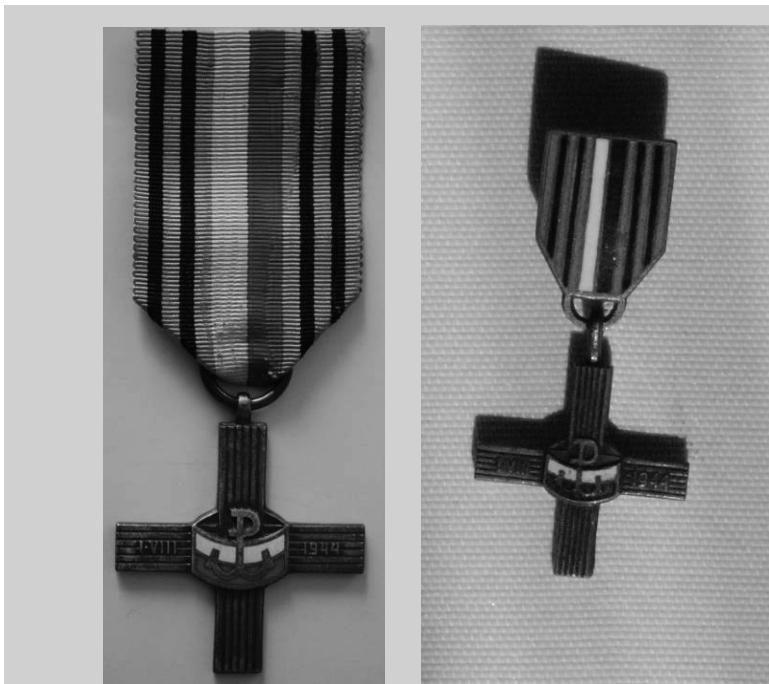
Krzyż Partyzancki. Od lewej: awers, rewers i miniatura. Nadany w 1948 r.

315 tychże Orderów osobom indywidualnym i dokonano 10 nadań zbiorowych. Ponad połowę, bo aż 177, nadano w jednej dekadzie 1971-1980, gdy I Sekretarzem KC PZPR był Edward Gierek. Order nadawał Prezydent, a następnie Rada Państwa.

Order Sztandaru Pracy, ustanowiony 2 lipca 1949 r., nagradzać miał zasługi dla państwa oddane w dziedzinie przemysłu, rolnictwa, komunikacji, handlu oraz za wybitne osiągnięcia na polu nauki, kultury i sztuki; za podnoszenie obronności kraju i kultury fizycznej. Order dzielił się na dwie klasy. Nadawał go Prezydent, a następnie Rada Państwa. Order Sztandaru Pracy przyznawany był za analogiczne osiągnięcia jak Order Budowniczych Polski Ludowej. Uważa się, iż był on „niższym” stopniem odznaczenia drugiego. Order określano jako „górniczny”, gdyż 80% nadań przypadło górnikom. Odznaczono 162 299 osób i instytucji, z czego 121 293 w latach 1981-1991.

Order Zasługi PRL został ustanowiony 10 kwietnia 1974 r. Wypełnił on słusznie pewną istniejącą lukę. Było to bowiem pierwsze polskie odznaczenie przeznaczone wyłącznie dla cudzoziemców, którzy przyczynili się do rozwoju współpracy i przyjaźni Polski z innymi krajami i narodami. Przyznawany był przez Radę Państwa w pięciu klasach. W sumie nadano go 3304 zasłużonym.

Za „ciekawe historycznie” odznaczenie z czasów PRL można uznać Krzyż Partyzancki (Il. 5, 6 i 7), ustanowiony w 1945 roku. Nadawano go partyzantom walczącym z Niemcami w latach 1939-1945 na terenie kraju i poza jego granicami, Polakom i obcokrajowcom walczącym z Niemcami w latach 1939-1945. Nadano go ok. 12 000 osób. Innym, interesującym przykładem są dwa medale ustanowione na początku lat osiemdziesiątych. Jednym z nich jest medal Za Udział w Wojnie Obronnej 1939 r., ustanowiony 3 lipca 1981. Nadaje się go osobom walczącym w kampanii wrześniowej od 1 września do 6 października 1939 r. Do 1989 roku nadano 276 268 tychże medali. Drugim przykładem „ciekawego” odznaczenia jest Warszawski Krzyż Powstańczy (Il. 8 i 9) ustanowiony w dniu 3 lipca 1981 roku²⁹. Był to wyraz pamięci, uznania i hołdu dla uczestników powstania warszawskiego, lecz także symptomatyczne odbicie przemian zachodzących wówczas w Polsce. To właśnie wówczas, w 1981 r. w „karnawale solidarności” oraz w schyłkowym okresie komunizmu 1988-1989 – gdy władze postawiły powstańcom pomnik na placu Krasińskich – władze PRL

Warszawski Krzyż Powstańczy. Od lewej Krzyż (awers) i jego miniatura.

przypominały sobie o bohaterskich żołnierzach 1944 roku. Trzecim odznaczeniem jest medal *Za Udział w Walkach w Obronie Władzy Ludowej*. Ustanowiony 22 listopada 1983 r., a nadawany w *uznaniu zasług żołnierzy Ludowego Wojska Polskiego, funkcjonariuszy organów bezpieczeństwa publicznego i Milicji Obywatelskiej, członków Ochotniczej Rezerwy Milicji Obywatelskiej oraz osób cywilnych, którzy w pierwszych latach po wyzwoleniu brali czynny udział w walkach z reakcyjnym podziemiem skierowanym przeciwko władzy ludowej*³⁰. Medal ten, na tle wydarzeń wewnętrznych w Polsce, prezentuje się wyjątkowo nieciekawie. Nie można nie zauważyć jego propagandowej wymowy, jaką było nagradzanie po przeszło trzydziestu latach aparatu policyjnego i wojskowego za walki z „reakcyjnym podziemiem” oraz obronę „władzy ludowej”. Do roku 1987 nadano 116 102 medale. Odznaczenie to zostało zniesione specjalną ustawą w 1992 r.³¹

30 Dz. U. RP 1983 nr 65 poz. 293, Ustawa z dnia 22 listopada 1983 r. o ustanowieniu Medalu "Za udział w walkach w obronie władzy ludowej".

31 Dz. U. RP 1992 nr 90 poz. 451, Ustawa z dnia 16 października 1992 r. Przepisy wprowadzające ustawę o orderach i odznaczeniach, uchylające przepisy o tytułach honorowych oraz zmieniające niektóre ustawy.

Ikonografia

Podstawowym źródłem informacji, jakie można czerpać z orderów i różnego rodzaju odznaczeń jest ikonografia. Ulegała ona zmianom. Funkcja, wygląd i rola społeczna orderów i pozostałych odznaczeń państwowych były wymownym odzwierciedleniem współczesnych im czasów. Królowie orderom nadawali swój osobisty charakter i wymowę, natomiast zaborca rosyjski jako władca Polski włączył część odznaczeń do hierarchii rosyjskiej, podkreślając tym samym włączenie Polski do imperium. Po odzyskaniu niepodległości, gdy państwo tworzone było na tradycji historycznej (zarówno politycznie jak i terytorialnie) połączonej z zasadami demokracji, część polskich odznaczeń przejęta została z historii, a część stworzona od podstaw. Wymusiło to rozliczenie z „historią” orderów oraz określenie własnej aktywności w tej dziedzinie. II Rzeczpospolita, zgodnie z europejską tendencją, precyzowała kryteria odznaczeń i czyniła je coraz bardziej powszechnymi. Wojna polsko-bolszewicka wymusiła stworzenie odznaczenia powszechniej dostępnego niż order, jednak nie mniej szanowanego. Dwudziestolecie międzywojenne próbowało zdemokratyzować ordery i odznaczenia – z różnymi rezultatami – jednocześnie wyróżniając masowo określone grupy ludzi. Nie ustrzeżono się przy tym od zawirowań politycznych, które niejednokrotnie wpływały na fakt, kto zostawał odznaczony. Podczas II wojny światowej próbowano nadać z odznaczeniami za ewolucją techniki pola bitwy, a co za tym idzie identyfikacji „dzielności” na polu walki.

Władze komunistyczne w Polsce po 1945 roku w zasadzie nie odrzuciły najważniejszych orderów II RP. Zmieniono emblematy władzy na odznaczeniach i dodano nowe ordery, krzyże, medale o bardziej „ludowym” charakterze. Władze komunistyczne zdecydowały się jednak by – między innymi przy pomocy orderów i odznaczeń – prowadzić politykę wewnętrzną, historyczną i zagraniczną. Tym samym znaczenie wielu odznaczeń i orderów zdeprecjonowano, a innym nadano wręcz reżymowy charakter.

Zarówno losy, jak i liczba nadań poszczególnych odznaczeń, zależne były od sytuacji wewnętrznej i politycznej w danej chwili. Kolejne ekipy rządowe, zarówno w II RP, jak i PRL, niejednokrotnie szafowały odznaczeniami, bądź też odmawiały ich nadania poszczególnym osobom. Nie była to sytuacja wyjątkowa w historii polskich orderów. Wszak każdy z nich powstawał przy okazji planów i działań politycznych ich założyciela. Zaistniała sytuacja po II wojnie światowej spowodowała, iż istniało równoległe kilka ośrodków nadających ordery i odznaczenia

państwowe. Proceder ten zakończył się w grudniu 1990 r., gdy ostatni Prezydent na Uchodźstwie – Ryszard Kaczorowski – przekazał swe insygnia władzy, w tym i ordery, prezydentowi Lechowi Wałęsie. Tym samym, rozpoczął się w historii Polski kolejny rozdział kształtowania wizerunku i polityki orderowej, odpowiadającej w znacznej mierze bieżącej tendencji politycznej kraju.